

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSPİR VE KÖYLERİNİN NÜFUSU

The Population Of Ispir And Its Villages In The First Half Of The 19th Century

Dr. Yunus ÖZGER*

ÖZET

XIX. yüzyılda İspir, Erzurum Eyaletinin kazalarından biri idi. Bu dönemde İspir kazası, günümüzde olduğundan daha geniş bir yüz ölçümüne sahipti. Araştırmaya esas olan nüfus defteri 1835 yılında yapılmış olan nüfus yoklama sonuçlarını ihtiva etmektedir. Günümüzde Rize/İkizdere, Erzurum merkez ve Bayburt'a bağlı olan birçok köy, bahsi geçen tarihte İspir kazasından idare edilmekteydi. Bu çalışmada İspir merkez ile köyleri, Müslüman ve Gayrimüslim nüfus durumuna göre ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İspir, Erzurum, 19. yüzyıl, Nüfus

ABSTRACT

In 19th century Ispir was on of Erzurum's towns, In that period, Ispir used to have a larger area than it has today. The records which are taken into consideration in this study includes the results of the census of population which was held in 1835. Many villages which are now within the territories of Rize/ İkizdere, Erzurum and Bayburt, were villages of Ispir in that time. In this study, the town centre and villages of Ispir are analysed in detail in respect to the Muslim and Non- Muslim population.

Key Words: Ispir, Erzurum, 19th Century, Population

Giriş

İspir, Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz bölümünde ve Erzurum ili sınırları içinde yer alan bir ilçe merkezidir.

Denizden 1200 metre yükseklikte olan İspir¹, Çoruh nehri kenarında² ve Çoruh vadisinde kurulmuş bir yerleşim alanıdır.³ Kuzeyden Rize ve Artvin illeri, doğudan Tortum, batıdan Pazaryolu ilçeleri ile sınırlanmıştır.⁴

* Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Yozgat.

¹ Mustafa Yılmaz Çağlayan, *Şu Bizim İspir*, Erzurum 1981, s.1.

² Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâtı*, I, İstanbul 1314, s.70.

Tarihi İspir kalesi, Çoruh'un sağ kıyısında büyük bir volkanik kaya üzerine inşa edilmiştir.⁵ İspir adı, Herodotos tarihinde "saspeir",⁶ Ksenophon'da ise "hesperit" biçiminde kullanılmıştır.⁷ Bizanslı Fastus'ta ise "sber/sper" diye anılmaktadır.⁸ Şehrin adının, Çoruh nehri kıyısına yerleşmiş bir Saka toplumunun adından geldiği ileri sürülmektedir.⁹

Osmanlı Egemenliği Öncesi İspir

Önemli ticari ve askeri yolların kavşağında yer alması gibi coğrafi konumu ve jeopolitik durumu nedeniyle önem arz eden İspir ve çevresi, tarih öncesi çağlarda son kalkolitik ve özellikle eski Tunç çağından itibaren yoğun yerleşme görmüştür. Tarihi çağlarda ise Hayaşa ve Diauehi krallıklarının hakimiyet alanında kalmıştır.¹⁰

Bizans döneminde Theodosiopolis Theması içerisinde yer alan İspir, genelde Gürcü-Bizans mücadelesinde rol oynamıştır. Kaynaklarda adından *sper* olarak bahsedilmektedir.¹¹

Türklerin Anadolu'da fethettikleri ve yerleştikleri ilk yerleşim yerlerinden biri olan İspir ve çevresi, İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusunun 1048 zaferi ile Türklerin eline geçmiştir. Bu tarihten itibaren Bizans-Selçuklu mücadelelerine sahne olan ve sık sık el değiştiren yöre, Malazgirt zaferi sonucu kesin olarak Türk yurdu olmuştur.¹²

³ İspir'in coğrafi özellikleri için bkz. Abdullah Köse, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991, s.12; N. Mustafa Polat, "İspir'in Kurtuluşunun Düşündürdükleri", *Hürsöz Gazetesi*, yıl 4, sayı 965, 25 Şubat 1959, Erzurum 1959.

⁴ A. Murat Aktemur, İ. Umut Kukaracı, *Kültür Varlıkları İle İspir*, Erzurum 2004, s.3.

⁵ William J. Hamilton, *Researche in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*, London 1842, s.222.

⁶ Herodotos, eserinde İskitler'in sınırını çizerken "yükü hafif olan bir adam Matiotis gölünden Phasis ve Kokhis'e otuz günde yürür. Kokhis'ten sonra Media'ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında bir tek ulus vardır, bunlar Saspeir'lerdir." diyerek Saspeir'in İspir olduğuna işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), İstanbul 1991, s.50.

⁷ Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998, s.256.

⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451- 1590)*, Ankara 1998, s.115.

⁹ İsmail Kayabalı; Cemender Arslanoğlu, *Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle ve Fırat) Boyunun Türklüğü*, I, Ankara 1990, s.16.

¹⁰ Veli Ünsal, *Eskiçağ'da İspir ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Master Tezi, Erzurum 2000, s.76.

¹¹ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyet Erzurum*, Ankara 1992, s.6.

¹² Aktemur; Kukaracı, *Kültür Varlıkları İle İspir*, s.8.

Malazgirt zaferini müteakip Sultan Alp Arslan tarafından ikta olarak Ebû'l- Kasım Saltuk'a verilen Erzurum ve çevresinde Saltuklu Devleti kurulmuş ve Erzurum'dan sonra, Bayburt, Tercan, Oltu, Micingerd'den başka İspir de Saltuklu egemenliğine geçmiştir.¹³ Gürcü kralı David yöreye saldırıda bulunmuş ve rast geldiği Türkmenleri öldürtmüştür.¹⁴ Saltukluların yıkılışından sonra Erzurum ve çevresinde 1202-1230 yılları arasında Erzurum Selçukluları hüküm sürmüş ve İspir de çevresindeki yerleşim alanları ile birlikte Erzurum Selçuklularının egemenliğine dahil olmuştur. Beyliğin kurucusu olan Mugis ed-dîn Tuğrul Şâh zamanında İspir Çarşı camii inşa edilmiştir.¹⁵

İspir sırasıyla İlhanlı, Eretnalı,¹⁶ Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu ve Gürcü krallığı hakimiyetinde kalmıştır.¹⁶

Osmanlı İdaresine Geçişi

Yörenin Osmanlı hâkimiyetine geçişi kesin olarak bilinmemekle beraber, 1514 Çaldıran seferi sonunda alındığı ve 1515 yılında sancak yapılarak yönetiminin Trabzon atabeyi olan Bayraklu-oğlu'na verildiği kabul edilmektedir. İspir sancakbeyi'nin, 1517 yazında Gürcü savaşları esnasında şehit olması ve aynı tarihlerde yazımına devam edilen Kemah ve Bayburd sancaklarının, 1516-1518 tarihli tahrir defterinde İspir'in bulunmaması; İspir için ayrı bir tahririn yapılmış olduğunun akla gelebileceği ifade edildiği gibi, burasının devam eden Gürcü savaşları sırasında elden çıkmış olabileceği de ileri sürülmektedir.¹⁷

İspir sancağı, 1520 yılında kazaya tahvil edilerek kendisine bağlı Çeremlü veya Çermelü, Ovacık ve Kabahor nahiyeleri ile birlikte Bayburd Sancağına bağlanmış ve 1529-1530 tarihli tahrir defterinde bu yapı aynen devam etmiştir. 1535 yılında Erzurum Beylerbeyliğinin teşkilinden sonra ise İspir, ayrı bir sancak olarak Erzurum Beylerbeyliğine bağlanmış ve bu durum yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.¹⁸

¹³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s.19; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 281.

¹⁴ Faruk Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, s.29.

¹⁵ Konukçu, *Erzurum*, s.45, 90, 136.

¹⁶ Aktemur; Kukaracı, *Kültür Varlıkları İle İspir*, s.9.

¹⁷ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s.115, 116; Dünder Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri 1535 – 1566*, Ankara 1998, s.242.

¹⁸ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s.26-27.

XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Erzurum Eyaleti'nin livâları arasında yer alan İspir,¹⁹ XIX. Yüzyılda h.1283/1866 yılına kadar Erzurum Eyaletinin Erzurum livasına bağlı bir nahiye olarak idarî ünite de yerini almıştır.²⁰

1866 yılında İspir'in idarî yapısında değişiklik olmuş ve nahiyeden kazaya tahvil edilerek, Erzurum livâsının 7 kazasından biri olmuştur.²¹ İspir'in bu idarî yapısı Bayburd sancağının teşekkülüne kadar devam etmiş ve Bayburd sancağının teşkilinden sonra 1878 yılında buraya bağlanmıştır.²² Sancağın lağvedilmesinin ardından İspir, Bayburd kazası ile birlikte Erzincan sancağına bağlanmış, sonra tekrar Erzurum sancağına dahil olmuştur.²³

Kâtip Çelebi, İspir'i etrafında yüksek dağları ve kalesi olan bir şehir olarak tanıtmakta ve şehrin içinden akan Çoruh nehrinin her iki tarafında bağ ve bahçelerin bolca bulunduğunu söylemektedir. Meyve yönünden buranın zenginliğini de "... *ispir miyvekânidir..*" şeklinde özetlemektedir.²⁴

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir'in Nüfus Durumu

İspir'in nüfusuna dair en eski kayıtlar, bölgenin fethi sonrası yapılan tahrir defterlerinde bulunmaktadır. 1520 yılında bu günkü yüzölçümünden daha

¹⁹Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, T.TK yay, Ankara 1997, s.21.

²⁰Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye (DS), İstanbul, 1266-1283.

²¹DS 1283, s.170.

²²BOA., *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.833, s.24.

²³Bu hususta çıkan padişah iradesiyle... *Bayburd Sancağının 1303 senesi gayesinden itibaren mahsûsat-ı kaimesinin kayd-ı terkin edilerek 1304 senesi Mart'ından itibaren nefsi Bayburd Kazasıyla İspir Kazasının Erzincan Sancağına ilhaki...*" denilerek 1888 Mart'ı itibariyle Bayburd'un ve İspir'in Erzincan Sancağına bağlanması kararlaştırıldı. Ancak yapılan bu irtibatın yanlış olduğu görülmüş ve 7 Şevval 1305/17 Haziran 1888 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatasında "... *Bayburd ve İspir kazalarının Erzincan'dan ziyade Erzurum'a münasib-i mevkiyesi bulunduğu işaret-ı mahalliye ve tahkikat-ı vakıadan anlaşıldığından 304 senesi Mart'ından (1888 Mart) itibaren mezkûr kazaların Erzurum sancağına tahvil-i irtibatıyla...*" denilerek her iki kazanın Erzurum'a bağlandığı beyan edilmiştir. Bunun için bkz. BOA. *Meclis-i Vükelâ (MV)*, nr 33/20. 7 Şevval 1305/17 Haziran 1888 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası; BOA. *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, nr. 83765. 26 Rebiyyülevvel 1305/13 Aralık 1887 tarihli Sadaret tahrirâtı.

²⁴Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannûma*, İstanbul 1145, s.325.

geniş bir sahası olan²⁵ İspir'in, köyleri ile birlikte tahmini nüfusu 19.869 kişi olup, bunun 7.579'u şehirde, 12.290'ı da köylerde yaşamaktaydı.²⁶

XIX. Yüzyılın ilk yarısında²⁷ İspir ve köylerinin nüfus yapısı incelenirken İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliye Ceride (ML. CRD) katalogunda kayıtlı 2059 numaralı icmal defter esas alınmıştır. Üzerinde tahrir tarihi bulunmayan defterde, İspir ile birlikte, Erzincan, Tercan ve Pasinler sancak ve kazalarının nüfus yoklama bilgileri bulunmaktadır.²⁸

Başbakanlık Osmanlı Arşivi D.CRD. (Bâb-ı Defterî Ceride Odası) 40465 numarada kayıtlı olan ve üzerinde 1251/1835 tarihi bulunan bir başka defter, Erzurum Eyaletinin, Erzurum merkez, Bayburd, Kiğı, Tortum, Malazgird v.s kazaların nüfus yoklamalarını içermekte ve defterin başında "cüz-i evvel" ibaresi bulunmaktadır.

Araştırmada kullanılan ML. CRD. 2059 numaralı defterin her ne kadar tasnifi farklı katalogda olsa da, üzerinde "cüz-i sani" yazması ve bir öncekinde yer almayan kazaların nüfus yoklamalarını içermesi nedeniyle 1835 tarihli D.CRD 40465 nolu defterin devamı olduğu düşünülmektedir.²⁹

²⁵ Tahririn yapıldığı dönemde İspir, Bayburt Sancağına bağlı bir kaza olup, bugünkü Norgâh'ın (Pazaryolu) hemen batısından geçen güney- kuzey hattı ile İspir'in doğusundaki Nihah Kalesi (Tortum) dışında ve Fisirik Kalesi (Devedağı Köyü) içeride olmak üzere Dumlu Dağları ve Şoğayn Kazası (Aşkale) ile sınırlanan geniş bir sahayı kapsamaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.242; Köse, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, s.101.

²⁶ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.119.

²⁷ İspir'in XIX. yüzyıldaki nüfusuna ait bu dönemin ilk kaydı 1835 yılı nüfus yoklama defteridir. Yüzyılın ortaları ve sonlarına doğru İspir'in nüfusu ile ilgili eserler için bkz. Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975; Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976-1977)*, sayı 7-8, İstanbul 1977, s.184-224; Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 31 (Mart 1977), İstanbul 1978, s.199-234; Vital Cumet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892, s.226; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügâtü*, I, İstanbul 1314, s.70; Erzurum Vilayet Salmâmeleri, 1288, 1290, 1291, 1304, 1310, 1312, 1317, 1318.

²⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)*, Maliye Ceride Odası Defterleri (ML.CRD.),nr.2059.

²⁹ Her iki defter şekil ve düzen itibarıyla de birbirlerinin devamı niteliğın taşımaktadır. Bundan dolayı ML. CRD. 2059 numaralı defterin de çok büyük bir ihtimalle 1835 tarihli olduğu söylenebilir. D.CRD. 40465 nolu defterden istifade edilerek daha önce tarafımızdan Erzurum şehri ve köyleri ile Tortum kazasının nüfus yapıları ayrı ayrı iki makale olarak yayınlanmıştır. Bunlar için bkz. Yunus Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof.Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, yıl 12, sayı 29, Erzurum 2006, s.239-267; Yunus Özger, XIX. Yüzyılda Tortum'un Nüfus Durumu, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 8, sayı 2, Erzurum 2006, s.113-129.

İspir kazasının nüfus yoklamasını içeren sayfanın başında “*der livâ-ı mezbûr kaza-ı İsbir iki kut'a defter-i muharrer ve memhûr ve mümzî Mehmed Efendi Nâ'ib-i kaza-ı mezbûr*” cümlesi yer almakta ve yoklamanın kaza naibi Mehmed Efendi tarafından yapıldığına ve defterin iki sahifeden ibaret olduğuna işaret edilmektedir.

Defterdeki verilere göre, yerleşim alanları gösterdikleri özelliklere göre mahalle, karye/köy ve mezra olarak üç sınıfa ayrılmıştır.

Mahalleler, kendi içerisinde sosyo-ekonomik bir bütünlük oluşturan, büyüklüğü birkaç hane ile on-onbeş hane arasında değişen, devamlı oturlan ve idarî bakımdan köy muhtarlıklarına bağlı olan yerlerdir. Mezralar ise yerleşme çekirdeği olan tek ev ve eklentisi ile köy yerleşmesi arasında bir ara tip yerleşmelerdir.³⁰

1835 tarihli nüfus yoklama defterindeki verilerde, İspir kaza merkezi ile birlikte 152 yerleşim alanı bulunmaktadır.³¹ Kaza merkezi deftere “*kaza-ı mezbûr*” şeklinde, köyler ise “*karye*” biçiminde kaydedilmiştir. Kaza merkezi dışındaki yerlerden 148 adedi köy olarak, 2 adedi mezra olarak ve 1 adedi de mahalle olarak yazılmıştır. Ayrıca bunlardan “Cörengis” ve “Gülhas” karyelerinin “mahalle-i kaza-ı mezbûr” oldukları, yani şehrin mahalleleri oldukları belirtilmiştir.

Defterde Müslüman nüfus ayrı, gayrimüslim nüfus da ayrı ele alınmıştır. Müslümanlar yaşlarına göre, *tüvâna* (genç), *sabi* (çocuk) ve *musin* (yaşlı) olarak sınıflandırılmış; gayrimüslim nüfus ise tabii oldukları cizye yükümlülüğüne göre, durumu iyi olanlar *a'lâ*, orta seviyede olanlar *evsât* ve zayıf olanlar *edna* olarak yazılmışlardır. Henüz cizyeye tabi olmayan ancak belirli bir yaşa geldiklerinde mükellef olabilecek olan erkek çocuklar da *sabi* olarak kaydedilmişlerdir.

Tahrir sonuçlarına göre İspir kaza merkezi ve köylerinde yaşayan toplam erkek birey sayısı 11.308 kişiden ibaret olup, bunun %95 gibi çok büyük bir kısmını Müslümanlar meydana getirmekteydi. Kaza genelinde yaşayan 10.691 Müslüman erkek nüfusun yanında, gayrimüslim erkek sayısı sadece 617 kişiden ibaretti. Kaza genelindeki Müslümanlardan 4.670 kişi *sabi*, 4.146 kişi *tüvâna* ve 1.875 kişi de *musin* olarak kaydedilmişti. Gayrimüslimler ise

³⁰ Yerleşme çeşitleri ve İspir köylerinin özelliklerine göre isimleri hakkında bkz. Abdullah Köse, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, s.161-200.

³¹ Defterde toplam yerleşim alanı sayısı 154'tür. Ancak ileride açıklanacağı üzere Müslüman nüfusun yazılı olduğu sayfadaki iki köy, Gayrimüslimlerin yazıldığı sayfada farklı gösterilmiş, bu nedenle 152 olan yerleşim alanı sayısı 154 olarak gösterilmiştir.

ekonomik durumlarına ve cizye yükümlülüklerine göre³² 8 kişi a'lâ, 296 kişi evsât, 69 kişi edna ve 244 kişi de sabi olarak tasnif edilmişti.³³

Defterdeki bilgilere göre İspir'in 1835 yılı demografik yapısını şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

- A- Kaza Merkezinin Nüfus Yapısı
 - 1-Müslüman Nüfus Durumu
 - 2- Gayrimüslim Nüfus Durumu
- B- Köylerin Nüfus Yapısı
 - 1- Köylerde Müslüman Nüfus Durumu
 - 2- Köylerde Gayrimüslim Nüfus Durumu

A- Kaza Merkezinin Nüfus Yapısı

1835 yılında Cörengis ve Gülhas mahalleleri de dahil olmak üzere kazanın toplam erkek nüfusu 240 kişiden ibaretti. Bunun %82 gibi çok büyük bir kısmını (196 kişi) Müslümanlar oluştururken, %18'ini de (44 kişi) gayrimüslimler teşkil etmekteydi. Mahalleler haricinde kaza merkezinin erkek nüfusu 205 kişi olup, bunun 161'ini Müslümanlar, 44'ünü de gayrimüslimler meydana getirmektedir.

1-Kaza merkezinin Müslüman Nüfus Durumu

Yukarıda değinildiği üzere kaza merkezinin toplam erkek nüfusu 196 kişiden ibaretti. Bunlardan 161 kişi "kaza-ı mezbûra", 19 kişi Cörengis mahallesine ve 16 kişi de Gülhas mahallesine kayıtlıdır. Mevcut nüfusun 73'ü genç, 84'ü çocuk ve 39'u yaşlı olarak gruplandırılmıştır.

2-Kaza Merkezinin Gayrimüslim Nüfus Durumu

İspir şehir merkezinde yaşayan toplam gayrimüslim erkek sayısı 44 kişidir. Ekonomik durumlarına göre bunlardan 1 kişi a'lâ, 19 kişi evsât ve 6 kişi edna olarak tasnif edilmiştir. Ayrıca 18 kişi de sabî olarak kaydedilmiştir.

³² Bilindiği üzere İslâm literatüründe cizye, tebaadan olan gayrimüslimlerden, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına karşılık alınan bir vergi çeşididir. Devletin önemli bir gelir kalemi olan cizye, 14- 75 yaşları arasında bulunan sağlam erkek nüfustan alınmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Erkal- Halil İnalçık; "Cizye". *DİA*, VIII. İstanbul 1993. s.42-48.

³³ Gayrimüslim ahalinin yazılı olduğu sahifede Hozahbur köyünün toplam Gayrimüslim erkek sayısı 40 olması gerekirken yanlışlıkla 50 kişi yazılmış bu nedenle de kazanın toplam gayrimüslim erkek nüfusu da 617 kişi yerine 607 kişi olarak kaydedilmiştir.

B- Köylerin Nüfus Yapısı

Defterde Müslüman nüfusun yaşadığı köyler ayrı, gayrimüslimlerin yaşadığı köyler ayrı yazılmıştır. Ancak istatistikî bilgiler verilirken farklı yazım şekli bulunan iki köye rastlanmaktadır. Bunlar Müslüman nüfusun yazıldığı sayfada (جيوط) □ ve (قليج) köyleri ile Gayrimüslimlerin yazıldığı sayfada yer alan (چاپوٹ) ve (قاج) şeklinde yazılan köylerdir. Tahriri yapan görevliler, köyleri sıra ile gezdikleri ve buna göre yazdıkları için – defterin tamamında bu özellik göze çarpmaktadır- bahsi geçen köylerden جيوط □ ile چاپوٹ ve قليج ile قاج köylerinin muhtemelen aynı köyler olduğu ve kâtip hatası olarak farklı yazıldığı kanaati hasıl olmaktadır. Araştırmada adı geçen köyler aynı köy olarak kabul edilmiştir.

Mevcut köy ve mezraların toplam erkek nüfusu 11.068 kişidir. Köylerdeki nüfusun %95'ini (10.495 kişi) Müslümanlar teşkil ederken, gayrimüslimler sadece 573 kişiden ibaretti. Yani gayrimüslimler nüfusun %5'ini oluşturmaktaydı.

Nüfusun en yoğun olduğu köyler sıralamasında, günümüzde nahiye merkezi olan Hunud 726 kişi ile ilk sırada yer almaktaydı. Hunud'un toplam erkek nüfusunun 648'ini Müslümanlar, kalanını gayrimüslimler meydana getirmekteydi.

Günümüzde Rize ili İkizdere ilçesine bağlı olan Anzir/Anzer köyü, tamamı Müslümanlardan müteşekkil 511 kişi ile ikinci sırada bulunmaktaydı. Salaçor köyü ise yine tamamı Müslümanlardan müteşekkil 369 kişi ile üçüncü durumdaydı.

Toplam nüfusu en az yoğunlukta olan köyler sıralamasında ise 7 kişi ile Çirkeşin köyü birinci, 10'ar kişi ile Ağpınar köyü ikinci, 11 kişi ile Kilens köyü de üçüncü idi.

1- Müslümanların Yaşadığı Köyler

1835 yılı tahririne göre İspir'in 146 köyünde Müslüman ahali yaşamaktaydı. Bu köylerdeki toplam erkek nüfus 10.495 kişiden ibaretti. Bunun 4.073 kişisi tüvana, 4.586 kişisi sabî ve 1.836 kişisi musin olarak tasnif edilmiştir. Mevcut köylerin 133 tanesinde sadece Müslümanlar yaşamaktaydı.

Müslümanların yaşadığı köyler içinde ortalama nüfus yoğunluğu 72 kişi idi. 146 köyden 105'i bu ortalamanın altında 41'i ise ortalamanın üzerinde bir yoğunluğa sahipti.

Müslüman nüfusun sakin olduğun en kalabalık köyler sıralamasında Hunud, Anzir, Salaçor, Mahura ve Kabahor köyleri ilk başlarda gelmekteydi. Hunud'un toplam erkek nüfusu 648 kişi, Anzir'in 511 kişi, Salaçor 369 kişi, Mahura 357 kişi ve Kabahor köyü 315 kişiden ibaretti.

Yoğunluğun en az olduğu köylerde ise Çirkeşin köyü 7 kişi ile ilk sırada yer almaktaydı. Bunu 8 kişi ile Şehristanes, 10'ar kişi ile Ağpınar ve Ağsekü, 11 kişi ile Kilens köyü ve 12'şer kişi ile Atürküden, İncesu, Karakaya, Leylek, Semehrek köyleri takip etmekteydi.

2-Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler

Deftere göre 1835'li yıllarda İspir'in İkisor/s ve Masans köyleri ile Tanzut mezrasında sadece gayrimüslimler ikamet etmekteydi. Bu köylerdeki toplam gayrimüslim erkek sayısı 101 kişi olup, bunlardan 1 kişi a'lâ, 47 kişi evsât, 6 kişi edna ve 47 kişi de sabî olarak kaydedilmiştir.

3- Müslümanlarla Gayrimüslimlerin Birlikte Yaşadıkları Köyler

Tahrir sonuçlarına göre XIX. yüzyılın ilk yarısında İspir'in 15 köyünde Müslümanlar ile Gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Bu köylerde toplam erkek nüfus 1.641 kişi olup, bunun 1.169'unu Müslümanlar teşkil ederken, 472'sini de Gayrimüslimler oluşturmaktaydı.

Müslüman ve Gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köylerden Hunud'un erkek nüfusu 726 kişi, Hişen'in 138, Mezekrek köyünün 108, Çinaçor köyünün 102, Varzenis köyünün 87, Hozahbur köyünün 71, Kılıç köyünün 65, Muşşın köyünün 58, Vartek köyünün 50, Koşmuşat köyünün 44, Dışasor köyünün 43, Dizans köyünün 42, Cubut köyünün 42, Hoka köyünün 35 ve Şehristanes köyünün 30 kişiden ibaretti.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı, askeri amaçlı olarak II. Mahmud zamanında 1831 yılında yapılmıştır.³⁴ Ancak diğer birkaç eyaletle birlikte Erzurum eyaleti, bu sayıma tabi tutulmamış ve burada sayım ileri bir tarihte gerçekleştirilmiştir.³⁵ Araştırmada ele alınan nüfus yoklaması 1835 yılında

³⁴ Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk nüfus sayımı için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

³⁵ Cevdet Küçük, Erzurum Eyaleti'nde sayımın 1836 yılında yapıldığını söylemektedir. Bkz. C. Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976-1977)*, sayı 7-8, İstanbul 1977, s.184-224.

yapılmıştır. Yoklamanın yapıldığı dönemde İspir, günümüzde olduğundan çok daha geniş bir yüz ölçümüne ve sınıra sahipti. Bugün Rize'nin İkizdere ilçesi ile Bayburt ve Erzurum il merkezlerine bağlı olan bazı köyler, bahsi geçen dönemde İspir kazasından idare edilmekteydi.

Defterdeki sonuçlara göre XIX. Yüzyıl ortalarında İspir ve köylerinde 11.308 erkek nüfus yaşamaktadır. Kadın nüfusun da bu miktar civarında olduğu varsayılırsa, İspir ve köylerinin toplam nüfusunun 20 ile 25.000 arasında olduğunu söylemek mümkün olabilir.

İspir kaza merkezinin anılan tarihte tahmini nüfusu ise 410 kişiden ibaretti. Merkezdeki nüfusun bu denli düşük oluşuna Haziran 1836 yılında bölgeyi gezen Batılı seyyah W.J.Hamilton da değinmektedir. Hamilton, eserinde İspir'in köylerinin her birinin 5 ila 50 hane arasında büyüklüğe sahip olduğunu belirttiikten sonra, geçmişte çok daha büyük olan İspir kaza merkezinin de sadece 50 hanesi olduğunu ifade etmektedir.³⁶

Nüfus yoklamasının sonuçları özellikle iki açıdan önem arz etmektedir. Bunlardan biri sayımın 1828-1829 Osmanlı- Rus savaşı sonrasına ait olması, diğeri de Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olan ve yörede daha sonraki yıllarda tatbik edilen Tanzimat Fermanı'nın ilanı öncesinde yapılmış olmasıdır. Bu bağlamda sayım sonuçları İspir'in Tanzimat öncesi demografik yapısını ortaya koyması açısından dikkate değerdir. Bilindiği üzere 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanmış ve bir çok yöre gibi, Erzurum Eyaleti de sosyal ve ekonomik açıdan derin yaralar almıştır. Savaş sonrası bölgeden çekilen Ruslar, çeşitli esnaf kollarında faaliyet gösteren bir kısım Ermeni tebayı da yanında götürmüştür. Yaşanılan bu göç olayı bölgenin ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

Rusların Doğu Anadolu'dan yaklaşık 100.000 Ermeni'yi göçürdüğü bilinmekle beraber³⁷, İspir ve köylerinden ne kadar Ermeni'nin göçürüldüğü ise bilinmemektedir.

Nüfus yoklamasında Müslüman ahali askerî, gayrimüslim ahali iktisadî açıdan devlet için son derece önem arz etmektedir. Bu nedenle görevli muharrirler Müslüman erkeklerden hâlihazırda askerlik için elverişli olanları kaydettikleri gibi, gelecekte asker olabilecek olanları da – sayım esnasında çocuk

³⁶ Hamilton, *Researche in Asia Minor*, s.226.

³⁷ Savaş sonrası Ruslar, Doğu Anadolu'dan toplam 20.000 hane yaklaşık 100.000 Ermeni'yi göçürmüşlerdir. Erzurum Eyaleti'nden ise 4.230 hanede yaklaşık 21.150 kişi göçürülmüştür. Bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *TTK Belgeler*, cilt XIII, sayı 17, 1988, 2. baskı, Ankara 1993, s.410.

yaşta olanlar- kaydetmeye çok dikkat etmiştir. Bu bağlamda Gayrimüslim nüfusun yazımına da, devletin önemli bir gelir kaynağı olan cizye vergisinin mükellefleri olması açısından özellikle itina gösterilmiştir. Mevcut cizye yükümlüleri tespit edildikten başka, ileride mükellef olacakları için çocuk yaşta olanlar da aynı titizlikle deftere yazılmıştır. Osmanlı Devleti açısından çok önemli olan bu iki husus, sayım sonuçlarının güvenilirliği hususunda akla gelebilecek şüpheleri de izale eden en önemli delildir.

Bütün bunlardan başka 1828-1829 savaşı sonrasında bile, Müslüman ve Gayrimüslimlerin aynı köylerde, Osmanlı sancağı altında huzurlu bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri, günümüzde geçmişe yönelik yapılan eleştirilere cevap vermesi açısından da kayda değer tarihi bir gerçektir.

Ekler:

Tablo:1- Deftere Göre ispir ve Köylerinin Müslüman- Gayrimüslim erkek Nüfusu

	Müslüman Nüfus				Gayrimüslim Nüfus					Genel Toplam Nüfus
	Tuv ana	Sabi	Musi n	Top. Müsl. Nüfus	A'lâ	Evsât	Edna	Sa bî	Top. Gayri müs. Nüfus	
Kaza-i mezbûr	61	67	33	161	1	19	6	18	44	205
Cörengismahallesi	5	12	2	19	-	-	-	-	-	19
Gülhas mahallesi	7	5	4	16	-	-	-	-	-	16
Kızıl İmare	13	17	4	34	-	-	-	-	-	34
Hıdırlık	21	30	10	61	-	-	-	-	-	61
Kayser	5	13	4	22	-	-	-	-	-	22
Kilens	44	35	31	110	-	-	-	-	-	110
Kilens	5	3	3	11	-	-	-	-	-	11
Dişasor	9	7	4	20	0	9	7	7	23	43
Karsor	15	50	14	79	-	-	-	-	-	79
Eşkins	7	14	15	36	-	-	-	-	-	36
Şigânus	41	37	22	100	-	-	-	-	-	100
Norgâh	54	64	32	150	-	-	-	-	-	150
Şeyğmus/Şihmus	12	10	4	26	-	-	-	-	-	26
Varzenis	28	32	11	71	0	12	0	4	16	87
Mezekrek	26	28	12	66	1	20	6	15	42	108
Badirgens	19	20	7	46	-	-	-	-	-	46
Gindehrek	17	27	14	58	-	-	-	-	-	58
Hontus	12	32	11	55	-	-	-	-	-	55

Karakoç	27	35	16	78	-	-	-	-	-	78
Decehrek	14	23	16	53	-	-	-	-	-	53
Arnas	18	16	12	46	-	-	-	-	-	46
Bayındur	21	27	10	58	-	-	-	-	-	58
Antis	8	15	11	34	-	-	-	-	-	34
Cirasor	3	10	5	18	-	-	-	-	-	18
Kılıç/ Kılıççı	15	17	10	42	1	13	3	6	23	65
Baksı	47	50	16	113	-	-	-	-	-	113
Alukânes	20	40	12	72	-	-	-	-	-	72
Kocukdur	58	75	33	166	-	-	-	-	-	166
Kabahor	158	125	32	315	-	-	-	-	-	315
Bizân?	133	149	33	315	-	-	-	-	-	315
Anzîr	227	221	63	511	-	-	-	-	-	511
İksenit	139	133	29	301	-	-	-	-	-	301
Hâya	116	110	23	249	-	-	-	-	-	249
Mahura	160	163	34	357	-	-	-	-	-	357
Cevadoz	24	35	9	68	-	-	-	-	-	68
Velkü	23	35	8	66	-	-	-	-	-	66
Koskor	30	40	16	86	-	-	-	-	-	86
Hopur	16	28	12	56	-	-	-	-	-	56
Taht	37	34	17	88	-	-	-	-	-	88
Kelenkes	14	18	12	44	-	-	-	-	-	44
Kormas	17	16	11	44	-	-	-	-	-	44
Ahbunus	18	21	12	51	-	-	-	-	-	51
Ortugu	31	41	21	93	-	-	-	-	-	93
Bergici	17	24	7	48	-	-	-	-	-	48
Hozahbur	14	12	5	31	1	15	3	21	40	71
Muşankas	35	40	16	91	-	-	-	-	-	91
Pazahbun	53	33	24	110	-	-	-	-	-	110
Vartinik	22	15	10	47	-	-	-	-	-	47
Karaseydi	10	11	4	25	-	-	-	-	-	25
Persor	13	9	6	28	-	-	-	-	-	28
Kızılhasan	15	13	6	34	-	-	-	-	-	34
Yunus	11	11	4	26	-	-	-	-	-	26
Cibâli	22	25	13	60	-	-	-	-	-	60
Degirmanderesi	8	20	10	38	-	-	-	-	-	38
Leylek	3	4	5	12	-	-	-	-	-	12
Kırık	27	28	10	65	-	-	-	-	-	65
Atürküden	3	6	3	12	-	-	-	-	-	12
Avcı	19	36	16	71	-	-	-	-	-	71

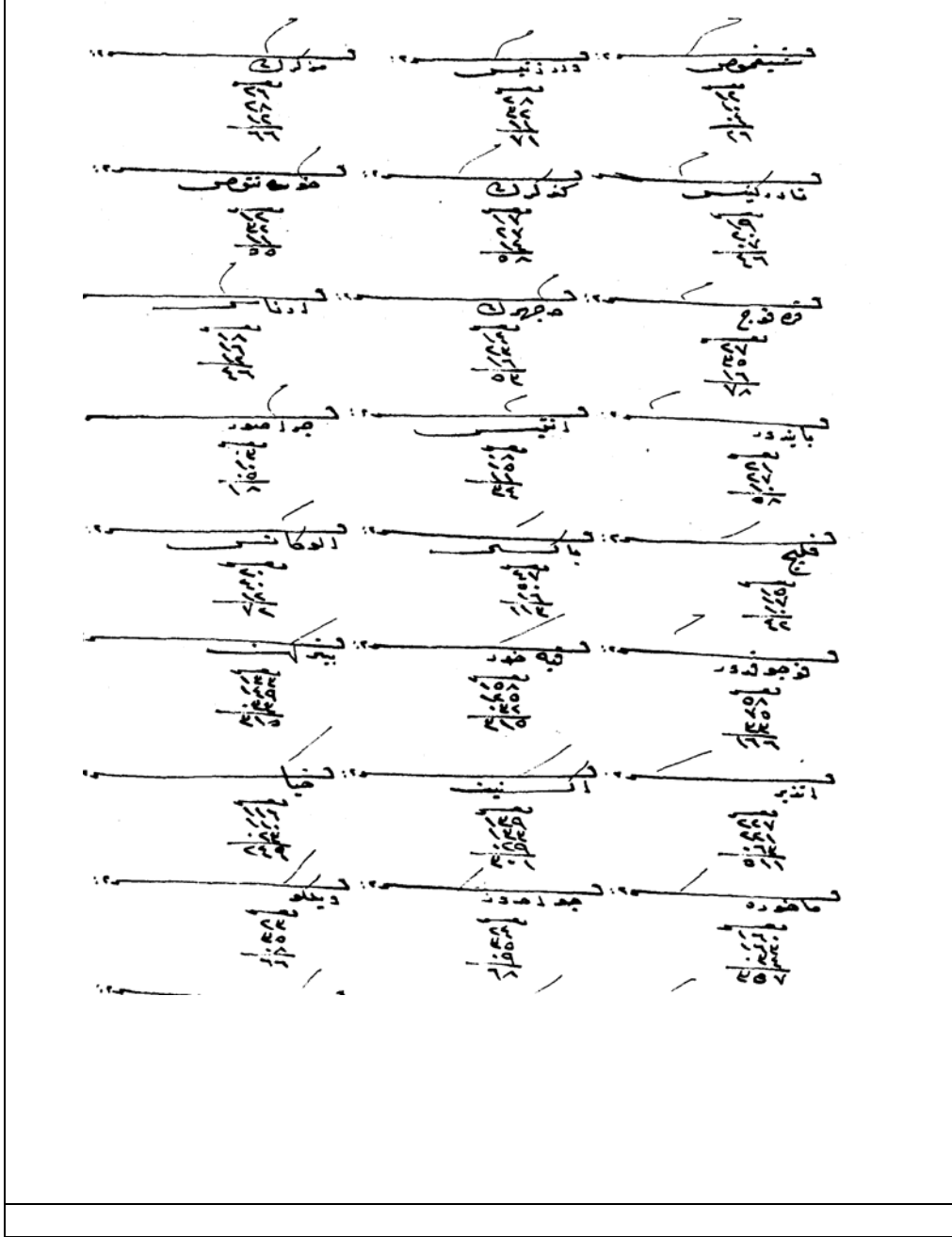
Bozan	9	7	5	21	-	-	-	-	-	21
Mülk	16	17	15	48	-	-	-	-	-	48
Girbek	6	7	7	20	-	-	-	-	-	20
Hoka	5	8	8	21	0	6	4	4	14	35
Cubut? /çaput	8	10	4	22	0	9	2	9	20	42
Ağpınar	3	4	3	10	-	-	-	-	-	10
Karakaya	7	4	1	12	-	-	-	-	-	12
Karahan	11	14	8	33	-	-	-	-	-	33
Yağlı	9	4	5	18	-	-	-	-	-	18
Bakçevank	8	6	3	17	-	-	-	-	-	17
İncesu	5	5	2	12	-	-	-	-	-	12
Zegrek	13	20	11	44	-	-	-	-	-	44
Ağsekü	5	4	1	10	-	-	-	-	-	10
Koşmuşat	14	15	10	39	0	3	0	2	5	44
Tapsor	120	135	59	314	-	-	-	-	-	314
Madur	21	34	17	72	-	-	-	-	-	72
Hantek	12	12	5	29	-	-	-	-	-	29
Cenker	13	22	12	47	-	-	-	-	-	47
Ahbirik	60	58	43	161	-	-	-	-	-	161
Mezra-i Kızınıs mahalle-i Ahbirik	7	6	6	19	-	-	-	-	-	19
Tarpun-ı ulya	26	24	15	65	-	-	-	-	-	65
Tarpun-ı süfla	12	15	7	34	-	-	-	-	-	34
Kerâb	35	35	17	87	-	-	-	-	-	87
Kân	39	48	34	121	-	-	-	-	-	121
Nişanut	25	51	20	96	-	-	-	-	-	96
Hitnis?	22	35	20	77	-	-	-	-	-	77
Semehrek	21	31	9	61	-	-	-	-	-	61
Maden	5	6	2	13	-	-	-	-	-	13
Çapans	27	47	14	88	-	-	-	-	-	88
Nahirzir/Nahizer	23	27	14	64	-	-	-	-	-	64
Vank	13	19	15	47	-	-	-	-	-	47
Süleyman Bağı	15	31	17	63	-	-	-	-	-	63
Gadmir	7	10	7	24	-	-	-	-	-	24
Kındıs	26	55	17	98	-	-	-	-	-	98
Tıraht	28	26	18	72	-	-	-	-	-	72
Tanzut-ı ulya	24	32	12	68	-	-	-	-	-	68
Sadaka	6	9	9	24	-	-	-	-	-	24
Çöpürgenes tabi-i Sadaka	5	8	3	16	-	-	-	-	-	16

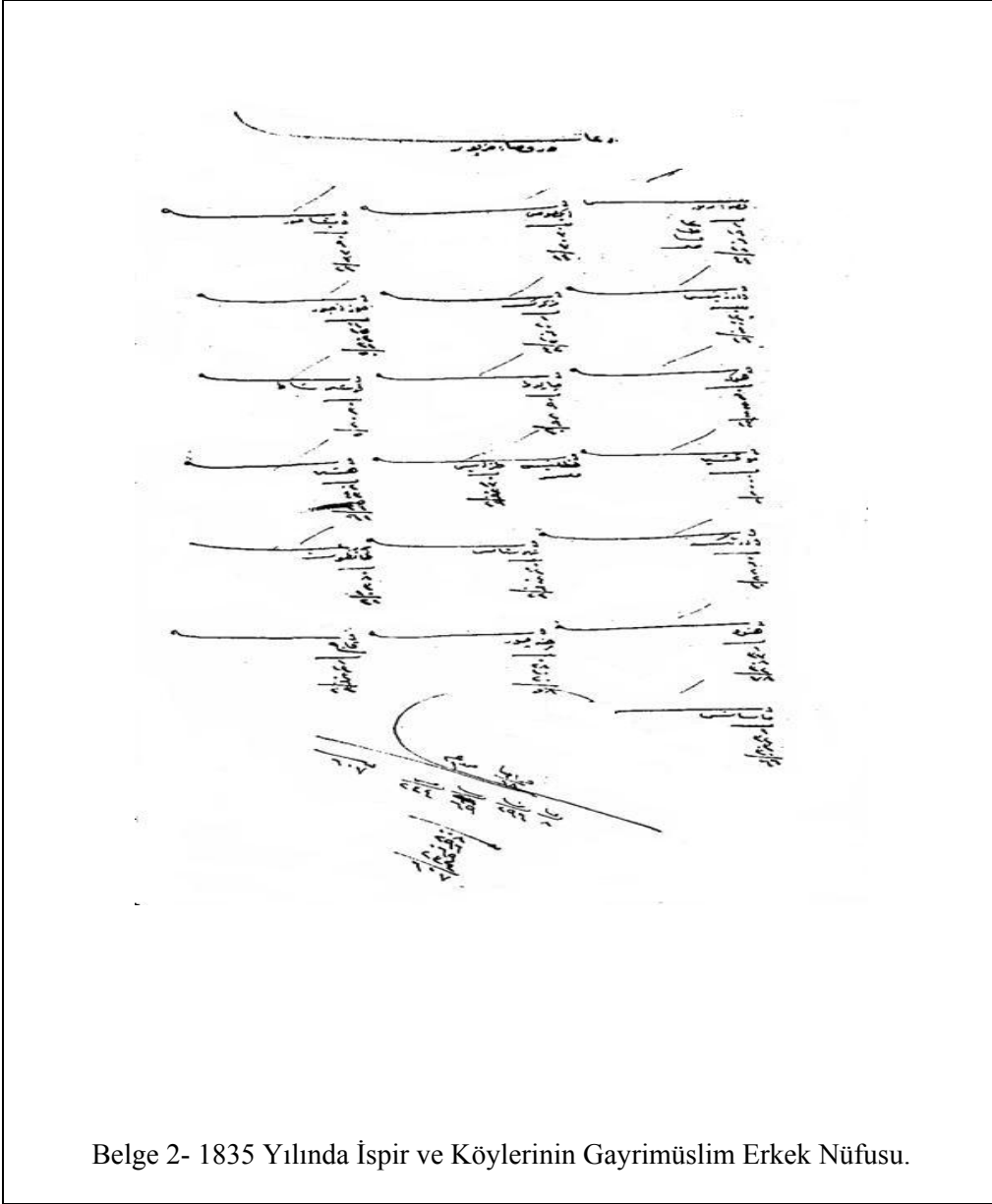
Engücek	35	51	24	110	-	-	-	-	-	110
Didanos	39	57	23	119	-	-	-	-	-	119
Ekirger	21	23	6	50	-	-	-	-	-	50
Kağins-kânis	46	65	32	143	-	-	-	-	-	143
Hırdamos	16	14	8	38	-	-	-	-	-	38
Abrans	17	20	6	43	-	-	-	-	-	43
Vaknis/vahnas	15	22	7	44	-	-	-	-	-	44
Dişans	9	10	1	20	-	-	-	-	-	20
Karakafur	5	6	3	14	-	-	-	-	-	14
Poskor	14	11	6	31	-	-	-	-	-	31
Sodins/Sidons	12	9	7	28	-	-	-	-	-	28
Vaşkşin	10	14	5	29	-	-	-	-	-	29
Kansor	33	31	14	78	-	-	-	-	-	78
Ekirgenes	19	20	9	48	-	-	-	-	-	48
Koblat	12	22	8	42	-	-	-	-	-	42
Dizans	5	6	2	13	0	17	3	9	29	42
Kalkons	16	17	11	44	-	-	-	-	-	44
Varkor	19	19	13	51	-	-	-	-	-	51
Kânasor	87	139	27	253	-	-	-	-	-	253
Mukşin	25	21	11	57	0	0	0	1	1	58
Akındos	9	7	6	22	-	-	-	-	-	22
Hapuşkin	14	12	6	32	-	-	-	-	-	32
Zirins	9	7	3	19	-	-	-	-	-	19
Kağans	4	9	2	15	-	-	-	-	-	15
Tâb	7	11	4	22	-	-	-	-	-	22
Çirkeşin	4	0	3	7	-	-	-	-	-	7
Dankis	9	7	4	20	-	-	-	-	-	20
Kırans	7	6	3	16	-	-	-	-	-	16
Tanzut	6	5	5	16	-	-	-	-	-	16
Sithank	18	9	6	33	-	-	-	-	-	33
Karons	10	7	6	23	-	-	-	-	-	23
Mahalle-i Karons	4	8	7	19	-	-	-	-	-	19
Köşksor-koşkisor	19	15	9	43	-	-	-	-	-	43
Konpur	37	35	22	94	-	-	-	-	-	94
Hişen	20	21	6	47	2	43	5	41	91	138
Vartek	17	11	12	40	0	6	2	2	10	50
Şehristanes	2	4	2	8	0	12	4	6	22	30
Semherek-i mumkanes	12	11	3	26	-	-	-	-	-	26
Semehrek	9	3	0	12	-	-	-	-	-	12

Kordikans	7	15	7	29	-	-	-	-	-	29
Koans	25	25	17	67	-	-	-	-	-	67
Çirkini?	59	50	13	122	-	-	-	-	-	122
Keban	6	4	3	13	-	-	-	-	-	13
Decek?	39	57	14	110	-	-	-	-	-	110
Kala-i Fısırik	19	9	7	35	-	-	-	-	-	35
Acak?	35	40	10	85	-	-	-	-	-	85
Tanzut	20	24	5	49	-	-	-	-	-	49
Hunud	277	292	79	648	1	37	8	32	78	726
Dakubâr	8	11	4	23	-	-	-	-	-	23
Hotar	41	28	9	78	-	-	-	-	-	78
Çinaçor	23	13	8	44	0	28	10	20	58	102
Salaçor	157	169	43	369	-	-	-	-	-	369
İkisor	-	-	-	-	0	7	0	7	14	14
Masans	-	-	-	-	1	32	3	30	66	66
Mezra-ı Tanzut	-	-	-	-	0	8	3	10	21	21
Toplam	4.146	4.670	1.875	10.691	8	296	69	244	617	11.308

The image shows a handwritten Ottoman census document (BOA. ML.CRD. 2059) from 1835. The document is written in Ottoman Turkish and is organized into two main columns of entries. Each entry consists of a vertical line of text, with a horizontal line separating the entries. The text is written in a cursive script. The document is titled 'Belge 1 – 1835 Yılında İspir ve Köylerinin Müslüman Erkek Nüfusu (BOA. ML.CRD. 2059)'.

Belge 1 – 1835 Yılında İspir ve Köylerinin Müslüman Erkek Nüfusu (BOA. ML.CRD. 2059)

KAYNAKLAR

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Maliye Cerîde Odası Defterleri (ML.CRD.),nr.2059.
- BOA. *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, nr. 83765
- BOA. *Meclis-i Vükelâ (MV)*, nr 33/20.
- BOA., *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.833, s.24.
- BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717–1730)*, T.TK yay, Ankara 1997.
- ÇAĞLAYAN, Mustafa Yılmaz, *Şu Bizim İspir*, Erzurum 1981.
- ERKAL, Mehmet; İNALCIK, Halil; “Cizye”, *DİA.*,VIII. İstanbul 1993. s.42-48.
- Erzurum Vilayet Salnâmeleri, 1288, 1290, 1291, 1304, 1310, 1312, 1317, 1318.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen) , İstanbul 1991.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannûma*, İstanbul 1145.
- KAYABALI, İsmail; ARSLANOĞLU, Cemender, *Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle ve Fırat) Boyunun Türklüğü*, I, Ankara 1990.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451- 1590)*, Ankara 1998.
- KONUĞÇU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyet Erzurum*, Ankara 1992.
- KÖSE, Abdullah, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991.
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Tanzimat Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976–1977)*, sayı 7–8, İstanbul 1977, s.184-224.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Erzurum’un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 31 (Mart 1977), İstanbul 1978, s.199-234.

_____, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975.

MİROĞLU, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.

ÖZGER, Yunus, XIX. Yüzyılda Tortum'un Nüfus Durumu, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 8, sayı 2, Erzurum 2006, s.113-129.

_____, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Prof.Dr. Zeki Başar Özel Sayısı)*, yıl 12, sayı 29, Erzurum 2006, s.239-267.

POLAT, Mustafa N. "İspir'in Kurtuluşunun Düşündürdükleri", *Hürsöz Gazetesi*, yıl 4, sayı 965, 25 Şubat 1959, Erzurum 1959.

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye (DS), İstanbul, 1266-1283.

SÜMER, Faruk, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s.281.

ÜNSAL, Veli, *Eskiçağ'da İspir ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Master Tezi, Erzurum 2000.

Vital Cumes, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892.

WILLIAM J. Hamilton, *Researche in Asia Minor, Pontus, and Armenia with Some Account of Their Antiquities and Geology*, London 1842.